

УДК 347.51

**СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
У СПІВВІДНОШЕННІ З ПРИНЦИПАМИ РОЗУМНОСТІ, ДОБРОСОВІСНОСТІ,
ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА, ЮРИДИЧНОЇ РІВНОСТІ ТА ПРОПОРЦІЙНОСТІ**

**JUSTICE OF CIVIL LIABILITY IN RELATION TO THE PRINCIPLES
OF REASONABLENESS, GOOD FAITH, RULE OF LAW, LEGAL EQUALITY
AND PROPORTIONALITY**

Примак В.Д.,
*кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака
Національної академії правових наук України*

У статті розглядається співвідношення справедливості з принципами розумності, добросовісності, верховенства права, юридичної рівності й пропорційності. Аналізуються правові позиції Конституційного Суду України з порушеного питання. Визначаються деякі особливості втілення згаданих правових засад у механізмі цивільно-правової відповідальності.

Ключові слова: справедливість, розумність, добросовісність, верховенство права, цивільно-правова відповідальність.

В статье рассматривается соотношение справедливости с принципами разумности, добросовестности, верховенства права, юридического равенства и пропорциональности. Анализируются правовые позиции Конституционного Суда Украины по данному вопросу. Определяются некоторые особенности воплощения упомянутых правовых начал в механизме гражданско-правовой ответственности.

Ключевые слова: справедливость, разумность, добросовестность, верховенство права, гражданско-правовая ответственность.

The article deals with the interrelation justice and principles of reasonableness, good faith and rule of law, legal equality and proportionality. Analyzed the legal position of the Constitutional Court of Ukraine with regard to the raised issue. Identified some features of the implementation of these legal principles in the mechanism of civil liability.

Key words: justice, reasonableness, good faith, rule of law, civil liability.

Постановка проблеми. До найбільш важливих проблем, які покликана вирішувати правова наука на сучасному етапі свого розвитку, слід віднести розкриття змісту та способів взаємодії справедливості, розумності й добросовісності як ключових ознак морального підґрунтя права, а також визначення їх співвідношення з принципом верховенства права та окремими його складовими. Зазначена проблема та шляхи її вирішення потребують конкретизації в світлі особливостей правового регулювання окремих сфер

суспільних відносин, йдеться про необхідність урахування специфіки втілення вищезгаданих принципів у механізмі цивільно-правової відповідальності.

Стан дослідження. Нині вчені-правознавці характеризують справедливість як невід'ємну складову верховенства права [1]. О.В. Грищук слушно наголошує на тому, що справедливість є не тільки онтологічною основою права, а й цінністю, похідною від людської гідності [2]. Але питання щодо співвідношення людської гідності, справедливості й верховенства права залишається недостатньо висвітленим у правовій науці. Так само значною мірою нез'ясовано є й структура функціональних зв'язків справедливості та решти згаданих у п. 6 ст. 3 ЦК України морально-правових імперативів – розумності й добросовісності. **Метою цієї статті** є визначення характеру взаємодії згаданих правових цінностей, зокрема у площині правового регулювання відносин цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. У численних рішеннях Конституційного Суду України (далі – КСУ) звертається увага на онтологічний характер справедливості та інших основоположних моральних імперативів щодо права загалом. Наприклад, у рішенні від 24.03.2005 р. № 2-рп/2005 КСУ зазначає, що «елементи права, зокрема розмірність, рівність, мораль, об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права» [3]. А у рішенні КСУ від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004 справедливість, розумність і добросовісність визначено як загальноправові засади [4]. З наведеного випливає їх визначальна роль у правовому регулюванні суспільних відносин на всіх його етапах – від законотворення до вчинення актів застосування правових норм, реалізації конкретними особами своїх прав, виконання покладених на них обов'язків тощо.

Вплив справедливості, розумності й добросовісності на функціонування різних елементів механізму правового регулювання виявляється, серед іншого, у здатності цих морально-правових імперативів обмежувати сферу дії інших засад цивільного законодавства. Так, у рішенні КСУ від 10.11.2011 р. № 15-рп/2011 наголошується: «Одним із фундаментальних принципів приватноправових відносин є принцип свободи договору, закріплений у пункті 3 статті 3 Кодексу (йдеться про Цивільний кодекс України. – В. П.). Разом з тим, зазначена свобода є обмеженою – межі дії цього принципу визначаються критеріями справедливості, добросовісності, пропорційності, розумності» [5]. Зокрема, на наш погляд, відповідні обмеження мають поширюватися і на дію принципу свободи договору у відносинах з відшкодування моральної шкоди, оскільки тільки суд може бути наділений повноваженням давати юридично значиму оцінку додержання сторонами моральних вимог справедливості, розумності й добросовісності, порушення яких є визначальним критерієм для застосування відповідного способу захисту цивільних прав та інтересів і визначення розміру належної потерпілому компенсації. З огляду на ті самі морально-правові імперативи має бути обмежена й дія принци-

пу свободи договору в частині встановлення розміру санкції за порушення договірних зобов'язань.

Важливо також урахувувати, що справедливість, розумність і добросовісність є вимогами, які становлять сутнісну основу іншого фундаментального правового принципу – верховенства права. Так, у рішенні КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 зазначається: «Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством, зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність людей. Справедливість – одна з основних засад права, вона є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. «Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [6].

Так, справедливість має розглядатися й у світлі дії принципів верховенства права, юридичної рівності, пропорційності, а також у контексті функціонування механізму юридичної відповідальності, де ознаки згаданої правової засади виявляються найбільш концентровано. Але при цьому виникають природні труднощі, пов'язані з встановленням певної субординації вищезгаданих принципів (засад) та забезпеченням координації притаманних кожному з них власних векторів правового впливу. Адже справедливість, на нашу думку, може бути визначена і як окрема властивість, один з численних виявів верховенства права, і як цілісна, інтегральна ознака правопорядку, що побудований на засадах верховенства права. У цьому другому розумінні справедливість та досягнута міра її реалізації постають як результат і рівень фактичного втілення вимог верховенства права. Відповідно, можна говорити про інституціональне (справедливий суд) та інструментальне (дієвий механізм правового регулювання) забезпечення справедливості, метою якого у цивільних охоронних відносинах, основною складовою яких є відносини цивільно-правової відповідальності, можна вважати надання суб'єктам цивільного права доступних і ефективних засобів (способів) правового захисту компенсаційно-майнового змісту.

Неоднозначними можуть бути також і підходи до трактування суті й належних форм закріплення юридичної рівності. Так, варто враховувати, що, з одного боку, існує ускладнення правового становища суб'єктів окремих видів діяльності, на яких поширюються спеціальні режими порівняно суворішої (зазвичай без урахування вини) відповідальності, а з іншого – вочевидь привілейований статус низки ка-

тегорій осіб, передусім тих, які посідають у порушених правовідносинах становище так званої слабкої сторони.

Саме пріоритетність завдання з утвердження справедливості через всемірне забезпечення людської гідності визначає необхідність надання посиленого захисту правам особливо вразливих суб'єктів. У сфері дії заходів цивільно-правової відповідальності це має втілюватися й у законодавчому закріпленні за такого роду категоріями осіб права на відшкодування завданої їм моральної шкоди. Так, у гіпотетичний перелік згаданих груп суб'єктів цивільного права слід внести фізичних осіб, що посідають становище споживачів товарів, робіт, послуг, а також більшість потенційних потерпілих від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів публічної влади – маємо на увазі усіх фізичних осіб та неконтрольованих (у цивільно-правовому розумінні здійснення істотного впливу на волевиявлення керівних органів відповідних організацій) суб'єктами публічної адміністрації приватних юридичних осіб.

Вважаємо за потрібне підтримати наукові погляди авторів, які заперечують ототожнення справедливості та формальної чи фактичної рівності [7] або ратують за розгляд принципу рівності крізь призму додержання засади справедливості та врахування у законодавстві та судовій практиці істотних відмінностей у можливостях різних груп осіб. Наприклад: «Рівність не є самодостатнім принципом права, оскільки підлягає принципу справедливості, – пише Ю. Романець. – Така підлеглість виявляється у тому, що морально та юридично допустимими можуть бути і рівність, і нерівність, якщо вони справедливі. Справедливість – це об'єктивність, тобто правильне сприйняття того, що є в дійсності; вона передбачає відповідність юридичного статусу тим ознакам суспільних відносин, які згідно з моральними вимогами мають бути враховані у законі. Відповідно, рівність справедлива, якщо єдиний правовий режим зумовлений значимою для права ознакою, передбаченою для всіх суб'єктів, що характеризуються цією ознакою, а інші ознаки, які могли б обґрунтувати установа нерівного статусу, відсутні. Нерівність справедлива, якщо вона обумовлена морально і юридично обґрунтованими відмінностями. У зв'язку з цим законодавець має прагнути, по-перше, до встановлення рівного статусу для усіх суб'єктів, які мають однакові ознаки, і, по-друге, до максимального врахування значимих для права відмінностей» [8]. Водночас ми схиляємося до думки, згідно з якою врахування об'єктивно притаманних певним суб'єктам права ознак, що істотно впливають на їх можливості як учасників цивільних відносин, є радше виявом засади розумності, хоча й спрямованим у кінцевому рахунку на забезпечення справедливого балансу інтересів усіх суб'єктів цивільного права – балансу, який має закріплюватися на рівні нормативного регулювання, підтримуватися при здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків, а забезпечуватися у перебігу діяльності органів правозастосування.

У рішенні Конституційного Суду України від 11.07.2013 р. № 7-рп/2013 зазначено: «Конституційний Суд України виходить з того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у пункті 6 статті 3, частині третій статті 509 та частинах першій, другій статті 627 Кодексу (мається на увазі Цивільний кодекс України. – В. П.) засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання невідповідних додаткових прибутків кредитором. Конституційний Суд України вважає, що з огляду на приписи частини 4 статті 42 Конституції України участь у договорі споживача як слабкої сторони, яка підлягає особливому правовому захисту у відповідних правовідносинах, звужує дію принципу рівності учасників цивільно-правових відносин та свободи договору, зокрема у договорах про надання споживчого кредиту щодо сплати споживачем пені за прострочення у поверненні кредиту» [9]. А в резолютивній частині відповідного рішення Конституційний Суд України рекомендував Верховній Раді України законодавчо врегулювати питання щодо встановлення справедливого розміру неустойки за прострочення виконання позичальниками-фізичними особами грошових зобов'язань у відносинах споживчого кредитування.

Але навіть за відсутності спеціальних норм, у яких мали б втілюватися гарантії дійсно справедливого, з урахуванням засад розумності й добросовісності, вирішення спору, суди загальної юрисдикції зобов'язані присікати всі спроби застосування до споживачів несправедливих майнових санкцій, оскільки забезпечення реалізації засади справедливості є прямим і першочерговим завданням органів здійснення правосуддя. Так само суди зобов'язані спонукати сильну сторону – суб'єкта господарювання виявляти добросовісність у регулятивних та охоронних відносинах за участі споживачів, розумно обґрунтовувати обсяг заявлених позовних вимог.

В розглянутому рішенні КСУ також вкотре визначив засади справедливості, розумності й добросовісності як складові верховенства права. Водночас необхідність посиленого захисту вразливої (слабкої) сторони певних правовідносин зумовлюється й потребою створення дієвої системи правової охорони людської гідності. При цьому безпосередній захист цивільних прав та інтересів забезпечується в межах функціонування інституціональних та інструментальних складових верховенства права, які передбачають існування дієздатних органів правозастосування, спроможних використовувати ефективні засоби юридичного захисту.

Труднощі виникають і при тлумаченні змісту принципу пропорційності, який доцільно аналізувати принаймні у двох площинах: у світлі співвідношення наслідків вчиненого правопорушення і обсягу відповідальності зобов'язаної особи; у плані балансування інтересів заінтересованих осіб. Істотних проблем тут не виникає доти, доки зберігається суто вартісна еквівалентність між об'єктом протиправного посягання і об'єктом охоронного зобов'язання, що виникло внаслідок вчиненого правопорушення. Натомість ситуація стає значно менш визначеною у випадку застосування такого способу захисту цивільних прав та інтересів, як відшкодування моральної шкоди, оскільки остання характеризується немайновими формами свого втілення. Тому суб'єкт правозастосування для визначення розміру належної потерпілому матеріальної компенсації має вдаватися до використання певних немайнових критеріїв, до яких належать справедливість, розумність і добросовісність.

Зазначені засади вже тривалий час і вельми успішно застосовуються (передусім господарськими судами) також і під час вирішення позовів про відповідальність за порушення майнових прав інтелектуальної власності та договірних зобов'язань: а) для визначення розміру передбаченої законодавством про право інтелектуальної власності компенсації (разового грошового стягнення) за неправомірне використання об'єктів правової охорони; б) з метою запобігання стягненню з боржника явно надмірних, необґрунтованих майнових санкцій, розмір яких значно перевищує розумно очікувані втрати кредитора (у цьому розумінні можна говорити про недопущення його безпідставного, тобто неузгодженого з засадами справедливості, розумності й добросовісності, збагачення).

В.І. Кофман свого часу визначав цивільну відповідальність як правову санкцію, що полягає у позбавленні правопорушника належних йому майнових прав без надання відповідної компенсації та встановлюється з метою відновлення майнового становища потерпілої особи, а також стимулювання належного дотримання цивільних прав та обов'язків, покладається у порядку, який забезпечує юридичну рівність сторін [10]. Наведене формулювання хоча й не охоплює можливість відшкодування моральної шкоди, все ж таки з належної повнотою віддзеркалює майновий характер цивільно-правової відповідальності та пов'язані з цим можливості справляння правового впливу в напрямі забезпечення справедливого балансу інтересів сторін відповідних охоронних відносин через «відновлення» (настільки, наскільки це лише можливо з огляду на обставини конкретної справи та суть завданої шкоди) порушених регулятивних правовідносин, а точніше – того майнового і навіть немайнового стану їх учасників, у якому ті мали б знаходитися за відсутності порушення суб'єктивного цивільного права кредитора. В силу цього у разі застосування будь-яких заходів цивільної відповідальності слід орієнтуватися на адекватність захисту потерпілої

сторони, котра, як зазначають О.В. Латинцев і О.В. Латинцева у розрізі проблематики відшкодування збитків, «не повинна отримати нічого зайвого, що виходило б за межі необхідного, що дозволяє відновити її порушене право» [11].

Розкриваючи методологію розмірності, Д.І. Дедов загалом слушно зазначає, що «заходи відповідальності мають бути обумовлені характером, ступенем суспільної небезпеки, наслідками правопорушення, а також наявністю вини правопорушника, тобто диференціюватися залежно від цих обставин; ... повинні мати закритий перелік і верхню межу, ... не каральний, а компенсаційний характер» [12]. Подібним чином й у відносинах з приводу стягнення компенсацій за немайнові втрати, завдані порушеннями особистих немайнових прав суб'єктів цивільного права, розмір компенсаційного обов'язку боржника не повинен виходити за межі обсягу майнового стягнення, необхідного і достатнього для збалансованої реалізації компенсаційної та запобіжної функції цивільно-правової відповідальності. З огляду на це слід погодитися з С.І. Шимон, яка наголошує на тому, що «розмір відшкодування моральної шкоди не має бути більшим за достатній для розумного задоволення кредитора і не має призводити до його навіть неістотного збагачення» [13].

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків.

1. Співвідношення принципу верховенства права, засад справедливості, розумності та добросовісності, а також людської гідності як найважливіших правових цінностей характеризується їх тісною взаємодією: справедливість слугує підґрунтям для практичного утвердження людської гідності, яка становить вершину ієрархії цивілізаційних цінностей демократичного суспільства; розумність і добросовісність є відносно самостійними засадами правового регулювання, які у взаємодії одне з одним та іншими основоположними принципами права створюють передумови для реалізації справедливості; інституціональні та інструментальні елементи принципу верховенства права становлять фундамент для втілення засад справедливості, розумності й добросовісності.

2. Додержання вищезазначеного співвідношення цінностей у відносинах цивільно-правової відповідальності передбачає: недопустимість покладання на боржника відповідальності, розмір якої вочевидь виходить за межі реалізації її компенсаційної функції; можливість зменшення розміру відповідальності у випадках, коли її застосування на засадах адекватності обсягу компенсаційно-майнового обов'язку боржника фактичним наслідкам вчиненого правопорушення можуть спричинити поставлення зобов'язаної особи у становище, що принижує людську гідність; визначення привілейованого статусу споживачів та інших осіб, що посідають становище слабкої (соціально вразливої) сторони порушених правовідносин, як ймовірного учасника відносин цивільної відповідальності, зокрема в частині набуття ними права вимагати відшкодування завданої

їм моральної шкоди; можливість виключення вини з кола умов цивільно-правової відповідальності суб'єктів окремих видів діяльності або носіїв спеціального правового статусу; обмеження свободи договору вимогами справедливості, розумності й добросовісності.

3. Справедливість не є тотожною формально-юридичній рівності суб'єктів цивільного права, оскільки ґрунтується на врахуванні сукупності морально значимих обставин, що спонукають до посиленого захисту окремих категорій учасників цивільних відносин та запровадження порівняно суворішої

відповідальності для спеціально визначених у законі носіїв спеціального правового статусу.

4. Одним із засобів практичної реалізації справедливості цивільно-правової відповідальності є принцип пропорційності або розмірності, дія якого спрямовується на забезпечення належної кореляції між характером вчиненого правопорушення, завданою ним шкодою та розміром покладеного на боржника компенсаційно-майнового обов'язку. Проте зазначений принцип не є самодостатнім, оскільки його дія може коригуватися через застосування інших засад цивільно-правового регулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // *Право України*. – 2010. – № 3. – С. 6–18 ; Шевчук С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична ґенеза і співвідношення / С. Шевчук // *Право України*. – 2010. – № 3. – С. 52–63.
2. Гришук О.В. Ідея справедливості у праві: філософсько-правовий вимір / О.В. Гришук // *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. – 2013. – Вип. 644. – С. 36–39.
3. Рішення Конституційного Суду України від 24.03.2005 № 3-рп/2005 у справі за конституційними поданнями Харківської обласної державної адміністрації та Харківської обласної ради про офіційне тлумачення положень пункту 4 частини третьої статті 56, пункту 2 частини першої, частини п'ятнадцятої статті 64 Закону України «Про вибори Президента України» (справа про вибори Президента України) // *Офіційний вісник України*. – 2005. – № 13. – Ст. 675.
4. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 50. – Ст. 3288.
5. Рішення Конституційного Суду України від 10.11.2011 № 15-рп/2011 у справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) // *Офіційний вісник України*. – 2011. – № 90. – Ст. 3274.
6. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
7. Скурко Е.В. Принципы права : монография / Е.В. Скурко. – М. : Ось–89, 2008. – С. 88.
8. Романец Ю.О. несправедливом равенстве и справедливом неравенстве / Ю. Романец [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gazeta-yurist.ru/article.php?i=1437>.
9. Рішення Конституційного Суду України від 11.07.2013 № 7-рп/2013 у справі за конституційним зверненням громадянина Козлова Дмитра Олександровича щодо офіційного тлумачення положень другого речення преамбули Закону України «Про відповідальність за несвоєчасне виконання грошових зобов'язань» // *Офіційний вісник України*. – 2013. – № 57. – Ст. 2062.
10. Кофман В.И. Причинная связь как основание ответственности по советскому гражданскому праву : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук / В.И. Кофман ; Всесоюзный институт юридических наук. – М., 1961. – С. 7.
11. Дедов Д.И. Юридический метод : научное эссе / Д.И. Дедов. – М. : Волтерс Клувер, 2008. – С. 86.
12. Латынцев А.В. Расчет коммерческих убытков в коммерческой деятельности / А.В. Латынцев, О.В. Латынцева. – М. : Лекс-Книга, 2002. – С. 7.
13. Шимон С.І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту цивільних прав / С.І. Шимон // *Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, Р.А. Майданчика*. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – С. 207.